

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Ὑπὸ

ΑΓΑΠΗΤΟΥ Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗ

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

[ΛΕΥΚΗ ΣΕΛΙΔΑ]

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ (*)

Ένα από τὰ σπουδαιότερα προβλήματα, πού ἔχουν σχέση μέ τή φύση καί τήν ἐξάπλωση τῆς Κοινῆς, εἶναι καί τὸ τί ἀπέγιναν οἱ ἀρχαῖες διάλεκτοι. Ἡ συνηθισμένη ἀπάντηση εἶναι ὅτι ἡ Κοινὴ παραμέρισε ὅλες τῖς ἀρχαῖες διαλέκτους, οἱ ὁποῖες χάνονται μετὰ τὸν 2. ἢ 3. αἰ. μ.Χ. (¹)

Φαίνεται ὅμως ὅτι τὰ πράγματα δὲν ἐξελίχθηκαν μέ αὐτὸ τὸν ραγδαῖο τρόπο. Ὑπάρχουν διάφορες ἐνδείξεις πού ἐνισχύουν τὴν ἀντίθετη ἀποψη, ὅτι δηλ. ἡ ἐπικράτηση τῆς Κοινῆς σὲ ἀρχαιοδιαλεκτικὲς περιοχὲς δὲν ἦταν ἀπόλυτη κι' ὅτι ἡ διεξόδυσή της ὑπῆρξε πολὺ βραδύτερη ἀπὸ ὅ,τι συνήθως πιστεύουμε στηριγμένοι στὶς μαρτυρίες τῶν ἐπιγραφῶν καί στὴ σπανιότητα ἄλλων στοιχείων.

Θὰ προσπαθήσουμε νὰ δείξουμε ὅτι καί στὸ Βυζάντιο ἡ πορεία τῆς κοινῆς ὑπῆρξε βραδεῖα κι' ἡ ἐπικράτησή της ὄχι ἀποφασιστική, παρὰ τὴ μετατροπὴ τῆς πόλης σὲ πρωτεύουσα τοῦ Ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Γιὰ νὰ κατανοηθῇ καλύτερα αὕτὴ ἡ βραδεῖα καί ὄχι τελειωτικὴ ὑποχώρηση τῆς δωρικῆς διαλέκτου σ' αὕτὴ τὴν περιοχὴ καθὼς καί ἡ διατήρησή της ἀκόμα καί μετὰ τὴ μετατροπὴ γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε, πρέπει νὰ παρακολουθήσουμε ὅσο εἶναι δυνατό καί τῖς ἄλλες παράλληλες μορφὲς τῆς ζωῆς, ὅπως ἐξελίσσονταν καί διαμορφώνονταν μετὰ τὴ μετατροπὴ τοῦ Βυζαντίου σὲ πρωτεύουσα κι' ἐπομένως σὲ μεγάλο κοσμοπολιτικὸ κέντρο. Ἴσως καί σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μένουμε συνήθως μέ τὴν ἐντύπωση πὼς ἡ ἀναγνώριση τοῦ Χριστιανισμοῦ κι' ἡ ἐγκατάσταση τοῦ Κωνσταντίνου ἀποτελοῦν τὰ ὁρόσημα μιᾶς ἐποχῆς πού στρέφει ὀριστικὰ τὰ νῶτα τῆς πρὸς τὸν ἀρχαῖο κόσμον καί μάλιστα ὅτι ἐπιθυμεῖ νὰ τὸν ἀγνοήσῃ.

Ὡστόσο κι' ἐδῶ τὰ πράγματα φαίνεται πὼς εἶναι κάπως διαφορετικά: ἡ ἀπόφαση τοῦ Κωνσταντίνου νὰ ἐγκατασταθῇ στὸ Βυζάντιο ὀφείλεται φυ-

* Ἡ μελέτη αὕτη ἀνακοινώθηκε στὸ 9. Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο (Θεσσαλονίκη, Ἀπριλίου 1953) καί δημοσιεύεται τῶρα μέ μικρὲς φραστικὲς μόνο βελτιώσεις.

1. Βλ. Γ. Χατζιδάκι, Σύντομος ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, Ἀθῆναι 1915 (Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων), σ. 56 «χρόνος τῆς ἐκβολῆς τῶν διαλέκτων καί κατισχύσεως τῆς κοινῆς δύναται νὰ ὀρισθῇ καθολικῶς τὸ διάστημα ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου μέχρι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου».

σικὰ στὸ ὅτι ἡ πόλη αὐτὴ ἀνταποκρινόταν σὲ ὁρισμένες στρατηγικὲς καὶ πολιτικὲς προϋποθέσεις· αὐτὲς ὅμως δὲν δημιουργήθηκαν τότε γιὰ πρώτη φορά, ἀλλὰ εἶχαν σχέση μὲ τὴν ἐπικαίρη καὶ ὀχυρὴ τῆς θέσης, κι' αὐτὲς ἦταν ποὺ τῆς ἐπέτρεψαν ἀπὸ τότε ποὺ ἐγκαταστάθηκαν οἱ Μεγαρεῖς ν' ἀναπτυχθῇ σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε ὄχι μονάχα νὰ ἐξασφαλίσῃ τοὺς ἀρχικούς της ἀποίκους, ἀλλὰ καὶ νὰ τοὺς ἐπιτρέψῃ νὰ ἐπεκταθοῦν σὲ ὅλο τὸν Εὐξείνιο Πόντο, ὡς τὴν Ταυρικὴ Χερσόνησο (¹). Ἡ δύναμη κι' ὁ πλοῦτος προσελκύουν ἐκείνους ποὺ ἔχουν ἀνάγκη, κι' αὐτοὶ στηρίζονται καὶ στηρίζουν μὲ τὴ σειρά τους τὴ νέα πατρίδα. "Ἐτσι ἡ δύναμη τοῦ Βυζαντίου μεγαλώνει διαρκῶς καὶ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἔχῃ δική του πολιτικὴ καὶ ν' ἀντιμετωπίζῃ μ' ἐπιτυχία τὶς μεγάλες δυνάμεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅπως τὸν Φίλιππο Β' (340 π.Χ.)· ἡ μόνη στρατιωτικὴ καταστροφὴ ποὺ γνωρίζει συμβαίνει κάτι περισσότερο ἀπὸ 800 χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ του (196 μ.Χ. ἐπὶ Σ. Σευήρου). Πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε πὼς λίγες πόλεις εἶχαν τέτοια τύχη, ἂν σκεφθοῦμε μάλιστα πὼς τόσα περίπου χρόνια πέρασαν καὶ ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Κωνσταντίνου ὡς τὴν ἄλωση τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς Φράγκους στὰ 1204.

Παράλληλα ὅμως ἡ πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ σταθερότητα δημιουργεῖ καὶ διατηρεῖ βαθειὰς τὶς ρίζες τῶν παραδόσεων, οἱ ὁποῖες ἐξελίσσονται ἀργὰ καὶ ὁμαλά, σύμφωνα μὲ τὴν φυσιολογικὴ πορεία τοῦ κοινωνικοῦ σώματος· καὶ μιὰ τέτοια ἰσχυρότατη παράδοση εἶναι κι' ἡ παράδοση τῆς γλώσσας.

Νομίζω πὼς εἶναι δυνατό νὰ δώσουμε μερικὰ παραδείγματα, τὰ ὁποῖα δείχνουν ὅτι οὔτε ἡ μετατροπὴ τοῦ Βυζαντίου σὲ πρωτεύουσα οὔτε ἡ ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ δημιούργησαν τομὴ στὴ ζωὴ τῆς πόλης, ἀλλ' ἀπεναντίας καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ σημαντικὰ γεγονότα, τουλάχιστο στοὺς δυὸ-τρεῖς πρώτους αἰῶνες, κυριαρχήθηκαν ἀπὸ τὸ παλιὸ Βυζάντιο, δὲν τὸ κυριάρχησαν. Νομίζω μάλιστα πὼς αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸν σημαντικότερο παράγοντα τῆς μετατροπῆς τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους σ' ἐλληνικό. Σὲ ὅλους εἶναι γνωστὴ ἡ παράδοση γιὰ τὰ ψάρια ποὺ ζωντάνεψαν ἀπὸ τὸ τηγάνι καὶ πήδηξαν στὸ νερό, τὴ στιγμὴ ποὺ κάποιος ἀναγγέλλει ὅτι ἔπεσε ἡ Πόλη στὰ χέρια τῶν Τούρκων, κι' ὁ βασιλιάς ἢ ὁ καλόγερος ποὺ τ' ἀκούει δὲν θέλει νὰ τὸ πιστέψῃ: ποτὲ δὲν θὰ πατήσουν οἱ Τούρκοι στὴν Πόλη! τότε θὰ τὸ πιστέψω αὐτό, σὰν ζωντανέψουν τὰ ψάρια στὸ τηγάνι. Αὐτὰ πήδηξαν ἀπ' τὸ τηγάνι καὶ ὑπάρχουν ἀκόμα μισοτηγανισμένα, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, στὸ ἀγίασμα τῆς Ζωοδόχου πηγῆς στὸ Μπαλουκλή (*). "Ἐνα ἄπορον μ' ἓνα ἄλλο ἄπορον μπορεῖ νὰ γίνῃ πιστευτό. Ὡστόσο ἡ παράδοση αὕτη εἶναι παμπάλαιη μέσα στὴ βυζαν-

1. Βλ. Thumb-Kieckers, Griechische Dialekte, I, 135 γενικὰ γιὰ τὶς μεγαρικὲς ἀποικίαις τῆς περιοχῆς αὐτῆς (Χαλκηδόνα, Βυζάντιο, Σηλύμβρια, Μεσημβρία, Ἡράκλεια, Ταυρικὴ Χερσόνησος, Κάλλατις).

2. Βλ. Ν. Γ. Πολίτη, Παραδόσεις, 21 (ἀρ. 31-32) καὶ 656-7.

τιακὴ περιοχὴ, γιὰ τὴν ξαναβρίσκουμε στὸν Ἡρόδοτο περίπου 2000 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀλωση, ὁ ὁποῖος μᾶς λέει πὼς συνέβηκε στὸν Ἑλλήσποντο στὰ 479 π.Χ. (9, 119-120): ὁ Ἀρταύκτης, ὑπαρχος τοῦ Ξέρξη σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ, εἶχε συλῆσει μὲ δόλο κι' εἶχε μιάνει τὸ τέμενος τοῦ Πρωτεσιλάου στὸν Ἑλαιοῦντα· πολιορκήθηκε στὴ Σηστό μέχρις ἐσχάτων, κατόρθωσε νὰ δραπετεύσῃ, πιάστηκε ὁμως καὶ κρατιέται δέσμιος στὴ Σηστό· καὶ τέω τῶν φυλασσόντων λέγεται ὑπὸ Χερσονησιτέων ταρίχους⁽¹⁾ ὀπτέοντι τέρας γενέσθαι τοιόνδε· οἱ τάριχοι ἐπὶ τῷ πυρὶ κείμενοι ἐπάλλοντο ὅκωσπερ ἰχθύες νεοάλωτοι· καὶ οἱ μὲν περιχυθέντες ἐθώνμαζον, ὁ δὲ Ἀρταύκτης, ὡς εἶδε τὸ τέρας, καλέσας τὸν ὀπτέοντα τοὺς ταρίχους ἔφη· «ξεῖνε Ἀθηναῖε, μηδὲν φοβέο τὸ τέρας τοῦτο· οὐ γὰρ σοὶ πέφηνε, ἀλλ' ἐμοὶ σημαίνει ὁ ἐν Ἑλαιοῦντι Πρωτεσίλεως ὅτι καὶ τεθνεὼς καὶ τάριχος⁽²⁾ ἐὼν δύναμιν πρὸς θεῶν ἔχει τὸν ἀδικέοντα τίνεσθαι»⁽³⁾.

* * *

Ἡ ἀναγνώριση τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν σημαίνει φυσικὰ καὶ τὴν ἀπόλυτη ἐπικράτησή του σὲ ὅλο τὸ κράτος. Δὲν εἶναι βέβαια εὐκόλο νὰ ὑπολογισθῇ ἡ ἀριθμητικὴ σχέση ἀνάμεσα στοὺς χριστιανούς καὶ τοὺς ὁπαδούς τῆς ἀρχαίας θρησκείας σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ἡ δύναμη ὅμως τῆς τελευταίας πρέπει νὰ ἦταν ἀκόμα πολὺ σημαντικὴ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ διάφορες ὁμαδικὲς λαϊκὲς ἀντιδράσεις καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν ἀπόπειρα τοῦ Ἰουλιανοῦ, λίγα χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο, ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν ἀρχαία θρησκεία.

Ἀπὸ τίς πληροφορίες ποὺ ἔχουμε, συνήθως ἀπὸ χριστιανούς συγγραφεῖς, κι' αὐτοὺς μεταγενέστερους, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ διαπιστώσῃ κανεὶς τὴν ἐπιμονὴ τῆς ἀρχαίας παράδοσης μέσα στὴ Νέα Ρώμη, καὶ τοὺς συμβιβασμούς πρὸς τίς ἀρχαῖες πεποιθήσεις, τοὺς ὁποίους ὁ Χριστιανισμὸς ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ πραγματοποιήσῃ, γιὰ νὰ ἐπιβληθῇ ὁριστικά. Ἡ σημαντικότερη ἀναγνώριση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος φαίνεται κι' ἀπὸ τίς ἀθρόες μετατροπὲς τῶν ἀρχαίων ναῶν σὲ χριστιανικούς, οἱ ὁποῖοι τιμῶνται τώρα στὴ μνήμη ἁγίων, ποὺ ἔχουν ἢ ἀποκτοῦν παράλληλες ιδιότητες πρὸς τοὺς ἀρχαίους θεοὺς καὶ ἥρωες. Ὁ Bréhier ὑπογραμμίζει αὐτὸ τὸ γεγονὸς καθορίζοντας πὼς οἱ μετατροπὲς αὐτὲς ἔγιναν κυρίως τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀρκαδίου καὶ τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Β' (395-450) καὶ προσθέτει: ils s'expliquent par l'attachement sécu-

1. τάριχος ἐδῶ ἔχει τὴ σημασία τοῦ ἀλατισμένου ἢ ξεραμένου ψαριοῦ, πιθανῶς τοῦ τσίφρου.

2. τάριχος τώρα θὰ νοηθῇ ὡς μούμια.

3. Βλ. W. Aly, Volksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und Seinen Zeitgenossen, Göttingen 1921, 201 «...getrocknete Fische fangen in der Pfanne an zu zappeln...».

laire des populations aux sources sacrées, aux vieux oracles, aux *héroa* (tombes de héros). Il eût été difficile de contrarier ces habitudes: comme le fit saint Martin en Occident, les missionnaires se contentèrent de christianiser ces sanctuaires païens (¹).

Ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντῖνος ἐξ ἄλλου φρόντισε καὶ γιὰ τὴν ἀρχαία λατρεία· στὰ Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Ἡσυχίου (41) ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἐπὶ τούτοις καὶ τοὺς τῆς συγκλήτου βουλῆς ἀνωκοδόμησεν οἴκους Σενᾶτα τούτους ὀνομάσας, ἐν οἷς καὶ τοῦ Δωδωναίου Διὸς ἀνέστησεν ἄγαλμα καὶ δύο τῆς Παλλάδος ἰδρύματα καὶ τὴν τῶν βασιλέων αὐλήν (²). Ἐπίσης μαθαίνουμε ὅτι Ἀναστασίου στήλη ὑπάρχει (προφανῶς τοῦ Α', 491-518) ἡ ὁπισθεν τοῦ ἁγίου μάρτυρος Μηνᾶ, ἥτις στήλη ἐστάθη μετὰ τὸ παύσασθαι τὴν βοοθυσίαν τῶν εἰδώλων... (Script. Orig. I 72, 16 Preger).

Τὴν ἐπιμονὴ τῶν ἀρχαίων παραδόσεων καὶ τὸν ἀναγκαστικὸ συγκρητισμὸ ἴσως πορεῖ νὰ τὸν διακρίνῃ κανεὶς ἀκόμα καὶ στὴν ὀνομασία τοῦ ναοῦ τῆς Σοφίας, δηλ. τῆς ἁγίας Σοφίας, πού δίνεται μὲ ὑπερφυσικὸ τρόπο: ἓνας ἄγγελος Κυρίου μὲ μορφή λευκοφορεμένου εὐνούχου ἐμφανίζεται στὸ παιδί πού ἄφησαν οἱ μαστόροι νὰ φυλάγῃ στὶς σκαλωσιὲς ὥσπου νὰ φάνε, καὶ τὸ διατάσσει νὰ πάῃ νὰ τοὺς πῇ νὰ μὴ διακόπτουν τὴ δουλειὰ οὔτε γιὰ τὸ φαί. Τὸ παιδί ἔχει αὐστηρὴ ἐντολὴ νὰ μὴν ἀπομακρυνθῇ καθόλου ἀπὸ τὴ θέση του, ὁ ἄγγελος ὁμῶς εἶν' ἐπιτακτικὸς καὶ λέει: «μὰ τὴν ἁγίαν σοφίαν, ἥτις ἐστὶ λόγος Θεοῦ, τὴν νῦν κτιζομένην, οὐχ ὑποχωρῶ τῶν ὧδε—ἐνταῦθα γὰρ ἐτάχθη καὶ δουλεύειν καὶ φυλάττειν παρὰ τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ—ἕως ὅτου καὶ ὑποστρέψῃς». Τὸ παιδί ὑπακούει καὶ ὁ Ἰουστινιανὸς ἀκούει ἐκπληκτικὸς τὰ λόγια τοῦ ἀγγέλου, πού τοῦ ἀποκαλύπτουν τὴ λύση ἑνὸς προβλήματος πού τὸν ἀπασχολοῦσε: πῶς θὰ ὀνόμαζε τὸν ναὸ· μεγάλως ἐδόξασε τὸν Θεὸν ὁ βασιλεὺς λέγων ὅτι εὐδοκεῖ ὁ Θεὸς εἰς τὸ ἔργον τοῦτο καὶ ὅτι ἔφεσις πολλή μοι ὑπῆρχε πῶς δὴ καλέσω τὸν ναόν. καὶ ἐκτοτε ἔλαβε τὴν προσηγορίαν ὁ ναὸς ἁγία Σοφία, ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἐρμηνευόμενος (³). Ὁ Προκόπιος (π. κτισμ. 173, 9 Bonn) λέει: Σοφίαν καλοῦσιν οἱ Βυζάντιοι τὸν νεὼν ἐπικαιριώτατα τῷ Θεῷ τὴν ἐπωνυμίαν ἀπεργασάμενοι, ὅπου ὁμῶς ἡ ὀνομασία τοῦ ναοῦ ἀποδίδεται στοὺς Βυζαντίους.

Δὲν πορῶ νὰ εἶμαι βέβαιος, ὑποψιάζομαι ὁμῶς πῶς κάτω ἀπὸ τὶς ἐρμηνεῖες αὐτὲς ὑπάρχει μιὰ προσπάθεια συμβιβασμοῦ καὶ σύνθεσης τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Στὸ Βυζάντιο ἡ Ἀθηνᾶ λατρευόταν (⁴) ὥς

1. Βλ. L. Bréhier, La civilisation byzantine, 233.

2. Βλ. Scriptores originum Constantinopolitanarum I, 16, 15 (ἐκδ. Preger).

3. Βλ. Script. orig. Const. I, 86, 19 (Διήγησις περὶ Ἀγίας Σοφίας 10).

4. Βλ. RE, 2, 1146.

πολιοῦχος, κι' ἡ σχέση της μὲ τὴ Σοφία εἶναι γνωστή· μιὰ περιγραφή ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς, τὸ ὁποῖο βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολη, λέει τὰ ἑξῆς (Script. orig. II 152, 15=Πάτρια Κων/πόλ. II 3): τῆς Ἀθηνᾶς τὸ ἄγαλμα δόρυ κρατεῖ καὶ ἀσπίδα παρὰ τὸ σταθερὸν καὶ ἀνδρεῖον καὶ διὰ τὸ πᾶσαν ἐπιβουλήν διὰ τῆς σοφίας ἀπωθεῖσθαι· ἡ αὐτὴ γάρ ἐστι τῷ νῶ· καὶ περικεφαλαίαν διδόασιν αὐτῇ διὰ τὸ εἶναι τῆς σοφίας τὸ ἀκρότατον ἀθέατον.

Ὁ ἀρχαῖος κόσμος ἦταν λοιπὸν παρὼν καὶ ζωντανὸς σὲ μεγάλες καὶ μικρὲς ἐκδηλώσεις. Ὑπάρχει ἀκόμα στὶς ἀρχὲς τοῦ 6. αἰ. στὴν Κωνσταντινούπολη μιὰ στήλη μὲ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης, ποὺ εἶχε θαυματουργὲς ιδιότητες: νὰ ἐλέγχει τὴν ἀγνεία τῶν παρθένων καὶ τὴν πίστι τῶν ὑπανδρῶν γυναικῶν· ἦν δὲ σημεῖον ἡ στήλη τῶν ἐν ὑπολήψει ὄντων (sic) καθαρῶν γυναικῶν καὶ παρθένων... ἐὰν τις ἔλυσεν τὴν παρθενίαν τινός, ἐκείνων πολλῶν τε καὶ ὀλίγων (fort. πολλόν τε καὶ ὀλίγον) μὴ ὁμολογούντων (sic), ἔλεγον αὐταῖς οἱ γονεῖς καὶ φίλοι· ἀπέλθωμεν εἰς τὸ τῆς Ἀφροδίτης ἄγαλμα καί, εἰ καθαρὰ εἴης, ἐλεγχθήσῃ. Ἐκεῖσε ὑπὸ τῆς στήλης πλησιαζουσῶν, εἰ μὲν ἄμεμπτος ὑπῆρχεν, διήρχετο ἀβλαβής, εἰ δὲ ἐμιάνθη ἢ ἐλύθη αὐτῆς ἡ παρθενία, ἡνίκα ἐπὶ τὸν κίονα τοῦ ἀγάλματος ἐπλησίασαν, ἄκουσαν καὶ μὴ βουλομένην ἐπιστάσια ἀθρόα ἐσκότιζεν αὐτὴν καὶ σηκόνουσα ἐν πᾶσιν τὰ ἱμάτια αὐτῆς, ἐδεῖκνυνεν πᾶσιν τὸ ἐαυτῆς αἰδοῖον· ὁμοίως δὲ καὶ αἱ ὑπανδροὶ, ἐὰν λαθραίως ἐμοιχεύοντο, τοῦτο καὶ ἐν αὐταῖς ἐγένετο. Καὶ ἐθαύμαζον πάντες καὶ ἐπίστευον πάντες τῇ γενομένη πορνείᾳ ἐκείνων ὁμολογουσῶν. Ἡ δὲ γυναικαδέλφη Ἰουστίνου τοῦ ἀποκουροπαλάτου (518-527) συνέτριψε τὴν στήλην διὰ τὸ καὶ αὐτῆς τὸ αἰδοῖον φανῆναι μοιχευσάσης καὶ διερχομένης ἐφίππου ἐκεῖσε...⁽¹⁾.

Ὁ Προκόπιος ἐπίσης μιλώντας γιὰ τὴ στάση τοῦ Νίκα (π. κτισμ. 173, 9 Bonn) κατηγορεῖ τοὺς ἐπαναστάτες ὡς ἄθεους, μὴ χριστιανούς: ἐνδεικνύμενοι δὲ (ὁ ὄχλος) ὡς οὐκ ἐπὶ τὸν βασιλέα μόνον, ἀλλ' οὐδὲν τι ἦσσαν ἐπὶ τὸν Θεόν, ἅτε ἀποφράδες, τὰ ὅπλα ἀντήραν, ἐμπρῆσαι τῶν χριστιανῶν τὴν ἐκκλησίαν ἐτόλμησαν⁽²⁾.

* *

Ποιὰ λοιπὸν πρέπει νὰ ἦταν ἡ γλωσσικὴ κατάσταση ποὺ δημιουργήθηκε στὸ Βυζάντιο, ὅταν ἐγκαταστάθηκε ἐκεῖ ἡ πρωτεύουσα; Ἡ διφυεῖα ποὺ παρατηρεῖται σ' αὐτὴ τὴ μοναδικὴ περίπτωσι εἶναι παράξενη: ἡ κρατικὴ διοίκηση καὶ ὑπαλληλία εἶναι ρωμαϊκὴ, μιᾶ κι' ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν λαὸ λατινικὰ

1. Βλ. Script. orig. Const, II, 186,4 (Πάτρια Κων/πόλεως II, 65).

2. Γιὰ τὶς κοινωνικὲς, πολιτικὲς καὶ θρησκευτικὲς διαφορὲς τῶν δῆμων βλ. L. Bréhier, Les institutions de l'Empire byzantin, 195 κέ.

γιὰ 200 τουλάχιστο χρόνια κι' ἐπιβάλλει πλῆθος λατινικὲς λέξεις⁽¹⁾, σχετικὲς μὲ τὴ διοίκηση, τὸν στρατό, τὴ δικαιοσύνη καὶ γενικὰ μὲ τὴν κάθε κρατικὴ ἐκδήλωση. Ἡ ὑπόλοιπη ζωὴ εἶναι ἑλληνικὴ· μάλιστα, ἐπειδὴ τὸ κράτος εἶναι λατινόφωνο, ἡ ἐπίδραση τῆς Κοινῆς (ἡ ὁποία συνήθως χρησιμεύει ὡς ἐπίσημο ὄργανο ἐπικοινωνίας) ἐπάνω στὴ διάλεκτο πρέπει νὰ εἶναι ἀναγκαστικὰ περιορισμένη· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ συρροὴ ἀνθρώπων διαφορετικῆς προέλευσης, γλώσσας καὶ διαλέκτων, πρέπει νὰ πραγματοποιῇ μιὰ συγχώνευση τῶν διαφορῶν στοιχείων σ' ἓνα εἶδος τοπικῆς Κοινῆς, ἡ ὁποία στὴν ἀρχὴ θὰ ἔχη ἔντονο βυζαντιακὸ χαρακτῆρα, σιγὰ σιγὰ ὅμως, χάρις στὴν ἐπικράτηση τῆς ἐκκλησιᾶς (ἡ ὁποία χρησιμοποιοῦ κοινὴ ἢ ἀττικίζουσα γλῶσσα) καὶ χάρις στοὺς ξενόγλωσσους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Θράκης ποὺ ἀφομοιώνονται τείνει πρὸς τὴν ἀμβλυνση τῶν βυζαντιακῶν διαλεκτικῶν στοιχείων. Ἡ ἀμβλυνση αὕτῃ θὰ γίνεται ἀκόμα πιὸ αἰσθητὴ, ὅσο ὑποχωρεῖ τὸ λατινόγλωσσο κράτος κι' ὅσο περισσότερο μεγαλώνει ἡ πρωτεύουσα. Ἔτσι ἡ ὕψωση τῆς Κωνσταντινούπολης σὲ γλωσσικὸ κέντρο μὲ δική του ἀκτινοβολία πρέπει νὰ πραγματοποιήθηκε μᾶλλον ἀργὰ κι' ἀσφαλῶς ὕστερ' ἀπὸ τὴ μετατροπὴ τοῦ κράτους σ' ἐλληνόγλωσσο, δηλ. ὕστερ' ἀπὸ τὸν 6. αἰ.⁽²⁾ Ἀπ' αὕτῃ τὴν ἐποχὴ ὅμως, περιοχὲς ποὺ εἶχαν μεγάλη σημασία γιὰ τὴ δημιουργία τῆς μεσογειακῆς κοινῆς, ὅπως ἡ Αἴγυπτος κι' ἡ Συρία, ἀρχίζουν ν' ἀποκόπτονται ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ κράτος καί, προπάντων, ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται τὰ κυριότερα γνωρίσματα τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων, ὅπως γίνεται δεκτὸ ἀπὸ ὅλους⁽³⁾. Ἴσως γι' αὐτὸ σήμερα ἡ Κωνσταντινούπολη κι' ἡ περιοχὴ τῆς ἀποτελοῦν ἓνα ξεχωριστὸ διαλεκτικὸ τμῆμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μὲ χαρακτηριστικὰ τοῦ νότιου φωνηεντισμοῦ, ἐνῶ ἡ γύρω περιοχὴ—ιδίως ἡ Θράκη—ἀνήκει στὸν βόρειο φωνηεντισμό⁽⁴⁾.

Γιὰ νὰ καταλάβουμε καλύτερα ποιά ἦταν ἡ γλωσσικὴ κατάσταση στὸ Βυζάντιο τὸν 2. αἰ. μ.Χ. πρέπει νὰ προσέξουμε τὸ γνωστὸ χωρίο τοῦ Φιλόστρατου (Βίοι σοφ. 529=41,28 Kayser): *ἐνθεν ἑλὼν ὁ Πολέμων καὶ συνιὲς δωριάζοντος* (ἐνν. τὸν Βυζάντιο σοφιστὴ Μάρκο) *διελέχθη ἐς τὸν ἄνδρα πολλά τε καὶ θαυμάσια*. Ὁ Thumb (Die griech. Sprache im Zeitalter des Hellenismus, 31-32) δὲν δέχεται τὴν σωστὴ ἐρμηνεῖα τοῦ *δωριάζω*=*dorisch sprechen* (Schmid, Atticismus 4,400) καὶ προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσῃ μιὰ δική του, *die dorische Mundart nachmachen, affectieren*, ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῇ σοβαρά. Δὲν βλέπει κανεὶς γιὰ ποῖό λόγο ἓνας Βυζάντιος

1. Βλ. E. Schwyzer, Griechische Grammatik, 1,124.

2. Βλ. E. Schwyzer, ἑ.ἀ. 1,125.

3. Βλ. Τσοπανάκη, Κοινὴ - Ροδιακὰ ἰδιώματα, Ρόδος 1948, σ. 16-17.

4. Βλ. Ἀνδριώτη, Τὰ ὄρια τῶν βορείων, ἡμιβορείων καὶ νοτίων ἑλλ. ἰδιωμάτων τῆς Θράκης (Ἀρχ. Θρακ. λαογρ. καὶ γλωσσ. θησαυροῦ, 10, 1943-44) σ. 145.

σοφιστῆς τοῦ 2. αἰ. μ.Χ. πρέπει νὰ μιμῆται τὴ δωρικὴ διάλεκτο τῆς πατρίδας του, ὅταν, λίγο πρωτότερα (1. αἰ. μ.Χ.) οἱ βυζαντιακὲς ἐπιγραφὲς εἶναι γραμμένες σὲ δωρικὴ διάλεκτο, στὴν ὁποία οἱ τύποι τῆς Κοινῆς μόλις ἀρχίζουν νὰ κάμνουν τὴν ἐμφάνισή τους⁽¹⁾, ἐφ' ὅσον μάλιστα ξέρουμε πόσο οἱ ἐπιγραφὲς ἐνὸς τόπου εἶναι συνήθως πρὸς «κοινὲς» ἀπὸ τὴ διάλεκτο ποὺ μιλιέται τὴν ἴδια ἐποχὴ⁽²⁾. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ παρασιωπήσουμε τὸ ὅτι ὁ Thumb ἦταν ὁπαδὸς τῆς θεωρίας πὺς οἱ ἐπιγραφὲς ἀπεικονίζουν τὴν ὁμιλουμένη γλῶσσα κάθε ἐποχῆς⁽³⁾.

Πιστεύουμε λοιπὸν σύμφωνα μὲ τὰ προηγούμενα, πὺς τὸ Βυζάντιο τοῦ 4. αἰ. μ.Χ. κα' ἀργότερα, διατηροῦσε ἀκόμα ἔντονο δωρικὸ χαρακτήρα κα' ὅτι ἡ Κοινὴ ποὺ δημιουργόταν ἐδῶ δὲν μπορούσε παρὰ νὰ συμβιβαστῇ κα' αὐτὴ καὶ νὰ παραλάβῃ μερικὰ ἀπὸ τὰ διαλεκτικὰ χαρακτηριστικά του. Οἱ γνώσεις μας εἶναι φυσικὰ πολὺ ἐλλιπεῖς, γιατί πολὺ λίγα λαϊκὰ στοιχεῖα μᾶς διέσωσαν οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς—ποὺ δὲν ἦταν ἄλλωστε ὅλοι Κωνσταντινοπολίτες—καὶ μόνο κατὰ τύχη μπορεῖ νὰ βρεθῇ καὶ κανένα ἀρχαῖο διαλεκτικὸ μέσα στὰ λίγα αὐτὰ στοιχεῖα⁽⁴⁾. Ἔτσι ἡ σημερινή μας προσφορὰ εἶναι ἀναγκαστικὰ φτωχὴ, γιατί κα' ἡ ἐρευνά μας δὲν μπορούσε νὰ εἶναι πλήρης· σκοπὸς μας εἶναι νὰ θέσουμε τὸ πρόβλημα μᾶλλον παρὰ νὰ τὸ ἐξαντλήσουμε.

1. Βλ. Collitz-Bechtel, Samml. d. gr. Dialektinschr., 3, 3059. ὁ δᾶμος ὁ Βυζαντίων. ἔδοξε τῇ βουλῇ καὶ τῷ δᾶμῳ, τοῖ στρατηγοὶ εἶπαν· ἐπεὶ Ὀρόντας Ὀλβιοπολείτας Ἀβάβου υἱός, ἀνδρὸς οὐ μόνον τᾶς πατρίδος ἀλλὰ καὶ σὺνπαντος τοῦ Ποντικοῦ πρατιστεύσαντος ἔθνεος καὶ μέχρι τᾶς τῶν Σεβαστῶν γνώσεως προκόφαντος, πολλὰ δὲ καὶ Βυζαντίων πόλει κατὰ τε τᾶς δημοσίας χρήας... οἱ ἐκδότες σημειώνουν ὅτι: Der Dorismus der Urkunde ist nicht viel wert (!) Der Vater des Orontas lebte nach CIG 2087 unter Tiberius. Darnach lässt sich das Alter der Inschrift abschätzen.

2. E. Schweizer, Grammatik der pergamenischen Inschriften, 24 κ.ε.

3. A. Thumb, Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus, 53. Ἡ πληροφορία τοῦ Πορφυρογέννητου (π. Θεμ. II 46,19 Bonn) αὐτὸ δὲ τὸ Βυζάντιον Μεγαρέων καὶ Βοιωτῶν καὶ Λακεδαιμονίων ἐστὶν ἀποικία, τῶν ἀρχαιοτάτων Ἑλλήνων διὸ καὶ τῆς τῶν Δωριέων γλώσσης ἐν ἐπιστήμῃ τυγχάνουσιν δὲν μπορεῖ νὰ ἔχῃ μεγάλη σημασία γιὰ τὴν ἐποχὴ του. Τὸ «ἐν ἐπιστήμῃ τυγχάνουσιν» ἴσως ὑπονοεῖ μιὰ γνώση καὶ μελέτη τῆς διαλέκτου ἀπὸ παράδοση.

4. Οἱ ἀρχαῖες βυζαντινὲς λέξεις ποὺ διασώθηκαν ἀπὸ τοὺς λεξικογράφους εἶναι πολὺ λίγες, δὲν εἶναι ὅμως ὅλες οὔτε ἀποκλειστικὰ δωρικὲς οὔτε ἀποκλειστικὰ βυζαντιακὲς· μερικὲς φορὲς ὁ χαρακτηρισμὸς τους ὡς βυζαντιακῶν ὀφείλεται μόνο στὴν ἰδιαίτερη σημασία τους: θερμόν· τὸ θέρος (Ἡσύχ.). ὅλη «τὴν δὲ ὅλην Κλείταρχος Κορινθίους μὲν φησι καὶ Βυζαντίους καὶ Κυπρίους τὴν λήκνυον ἀποδιδόναι, Θεσσαλοὺς δὲ τὴν πρόχον» (Ἀθήν. II, 495c· ὁ δωρικὸς τύπος φυσικὰ θὰ ἦταν ὅλα· πβλ. Ἡσύχ. ὅλα· ἡ ἐλπίς καὶ χόνδρον τις ἔφησις, λήκνυος). ὀφίχα, ὀφέ, Βυζάντιοι (Ἡσύχ.). προόνικοι (Πολυδ. 7, 132), εἰ δὲ προνίκους τοὺς μισθωτοὺς οἱ νέοι κωμωδοδιδάσκαλοι ὠνόμαζον, τὸ ὄνομα Βυζαντίων ἦν, ὅθεν καὶ βυζαντίους αὐτοὺς ἀπεκάλλον. σάρον, κάλλιντρον, Βυζάντιοι (Ἡσύχ.). Ἀπὸ τίς λ. αὐτές, ἡ λ. σάρον εἶναι

1. Τοπωνύμια.

Δὲν θέλησα ν' ἀσχοληθῶ ξεχωριστὰ μὲ τὰ τοπωνύμια τοῦ Βυζαντίου, ποὺ διατηρήθηκαν σὲ μεγάλο βαθμό, γιατί εἶναι γνωστὸ πὺς αὐτὰ ἀποτελοῦν γλωσσικὲς κρυσταλλώσεις, ποὺ ἔχουν τὶς περισσότερες φορές καὶ ἱστορικὴ σημασία. Τώρα τὰ τοπωνύμια τῆς Κωνσταντινούπολης τὰ βρίσκει κανεὶς συγκεντρωμένα στὴ μελέτη τοῦ Janin, *Topographie de Constantinople*, Paris 1951. Ἀναφέρω μονάχα ἐνδεικτικὰ τὸ γνωστὸ ἀπὸ τοὺς πολλοὺς τοῦ τύπου *Ψαμαθᾶς*, *Ψαμαθέα*, *Ψαμάθια*, *Ψάμαθος*, *Ψαμάθιος*, *Ψωμάθεος* (¹). Τὸ τοπωνύμιο σώζεται καὶ σήμερα μὲ τὸν τύπο *Ψωμαθιὰ τά*, ἢ λογιότερα τὰ *Ὑψωμαθεῖα* (παρετυμολογία πρὸς τὸ *ψωμί*, *ὑψωμα*). Εἶναι φανερὸ πὺς τὸ τοπωνύμιο διασώζει τὴν ἀρχαϊκὴ λέξη *ψάμαθος* (²), ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸν Ὅμηρο κυρίως, μὲ τὴν περιεκτικὴ κατάληξη -έας. Κι' ἂν ἡ λ. δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ δωρικὴ (ἴσως εἶναι κι' αἰολικὴ), πάντως δὲν φαίνεται νὰ εἶναι καὶ ἰδιαίτερα ἀττικοῖωνικὴ. Ἡ κατάληξη -έας δείχνει πὺς ἡ λ. ἦταν ζωντανὴ καὶ νοητὴ τὴν ἐποχὴ ποὺ δημιουργήθηκε ὁ τύπος *Ψαμαθέας*.

2. Δωρικὸ α.

Κι' ἐδῶ παραθέτουμε δυὸ τοπωνύμια: *Δαματρὸν* (δαμαντροὶ A₁, δαματροὶ E, δαματρίον B), ἀπὸ τὸν δωρικὸν τύπον *Δαμάτριος* ἢ *Δαμάτηρ* (³). *Σαλάμβρια* ἢ *Σαλαμβρία* (τὸ παλαιὸν *Σαλαμβρίαν* καλουμένην Σωκρ. Σχολ., Migne 67,

μαρτυρημένη κι' ἀπὸ ἄλλες δωρικὲς χώρες (πβλ. IG 4², 1, 122, 48 Ἐπίδ.), ἡ ἐπέκτασή της ὅμως καὶ σὲ μὴ δωρικὲς περιοχὰς φαίνεται ἀπὸ τὴ συζήτηση τῶν Ἀττικιστῶν (Φρύνιχος, Ἐκλ. ρημ. ὄν. 83 Lobeck)· *κόρημα χορὴ λέγειν, ἀλλ' οὐ σάρον...*, ἀντίθ. Πολυδ. 6, 94 *σάρον γὰρ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὸ ἐν τῇ ἄλφῃ ἐκάλουν*, 10, 29 *τί γὰρ κωλύει κάκεινο καλεῖν σάρον*; (βλ. ἐπίσης Ἀ. Ζοῦμπον, Ἑρμηνεῖα Πυθαγορείου συμβόλου, Ἀθῆναι 1948, σ. 9 *σαρωνιὰ* Νάξος). Ἡ λ. *ἄλφα*, ἴσως ἀνῆκε μᾶλλον στὶς αἰολικὲς καὶ δωρικὲς διαλέκτους, δὲν τὴν ἐντοπίζει ὅμως ὁ Ἡσύχιος, ὁ ὁποῖος δὲν ἐντοπίζει ἐπίσης καὶ τὴ λ. *πρόνικοι*: *προνικοί*. οἱ μισθοῦ κομίζοντες τὰ ὄνια ἐκ τῆς ἀγορᾶς, οὓς τινες παιδαρίωνας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ διαλεκτικὸν *σαρωνιά*, ποὺ ἀναφέραμε, ἴσως μόνο ἡ λ. *σάρον* ἐπέζησε στὴ νέα ἑλλ. στοὺς τύπους *ζαρώνω*, *ζάρα*.

1. Βλ. *Script. orig. Const.* II, 215, 15 (Preger=Πάτρια Κων/πόλεως II 4) ἀπὸ τῆς πόρτας τοῦ *Ψωμαθέον* app. crit. *Ψαμάθου* H, *Ψαμαθίου* A₁, *Ψαμαθία* M, *Ψαμαθᾶ* C, *Ψευμαθέα* A₂, *Ψεμαθέα* B, *Ψωμαθέον* J. καὶ Janin, *Constantinople byzantine*, Paris 1950, 384. *Psaltēs*, *Grammatik der byzantinischen Chroniken*, 6.

2. Βλ. Janin, ἔ.δ. 384.

3. Βλ. *Script. orig.* II, 269, 3 (=Πάτρια Κων/πόλεως III, 171), Θεοφ. 380, 31 (Bonn), *Psaltēs*, ἔ.δ., 7 Ortsbezeichnung, die unzweifelhaft von den alten Megarern abstammt. Ἴσως ὑπάρχει ἀνάμνηση τοῦ ναοῦ τῆς *Δάματρος* καὶ *Κόρης*, ποὺ βρισκόταν στὸ κέρας (βλ. RE, 2, 1146) καὶ λατρευόταν στὰ Μέγαρα ὡς *μαλοφόρος* (βλ. RE, 4, 2, 2720).

821 Α, ἕως Σαλαμβρίας Πορφυρ. π. βασ. τάξ. 496, 11) ἀπὸ τὸν μαρτυρημένο δωρικό τύπο Σαλύ(μ)βρια⁽¹⁾, σήμερα Σηλυβριά⁽²⁾. Καὶ δυὸ λέξεις: διαφατεύω (τοῦτο δὲ καὶ Θεοδώρητος διαφατεύει τρανότατα)⁽³⁾ (πβλ. δωρ. προφᾶτεύω - προφᾶτας) καὶ στάμα (<*στᾶμα) ἡ λ. φαίνεται πὺς ἦταν λαϊκὴ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ δῆλωνε καὶ τὴ θέση τοῦ αὐτοκράτορα στὸν Ἰππόδρομο⁽⁴⁾. Ὁ Θεοφάνης τὴ χρησιμοποιεῖ μὲ τοπικὴ (ἐνέγκαντες αὐτὸν εἰς τὸ στάμα 682, 18) καὶ μὲ χρονικὴ σημασίᾳ (ἔσχεν στάμα ὁ πόλεμος 491, 13 Bonn.). Νομίζω πὺς ὁ σχηματισμὸς τῆς ἔγινε ἀπὸ μακρὸ θέμα στᾶ- τοῦ Ἰστημι⁽⁵⁾ κι' ὄχι ἀναλογικὰ (ἀπὸ τοὺς τύπους ἐστάθην, στάσις), ὅπως πιστεύει ὁ Χατζιδάκης⁽⁶⁾. Ἡ ὀξύτσησιν τῆς λ. δὲν δημιουργεῖ ἀνυπέρβλητες δυσκολίες, γιὰ πρέπει νὰ δεχθῶμε μὴ σημαντικὴ χρονικὴ ἀπόστασις ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πὺς σχηματίσθηκε ἡ λ., ὡς τὴν ἐποχὴ πὺς τὴν ἔγραψαν οἱ χρονογράφοι πὺς τὴν παραδίδουν, ὁπότε ἡ προσωδία δὲν ὑπάρχει πιά. Ἡ διαλεκτικότης τοῦ τύπου αὐτοῦ φαίνεται κι' ἀπὸ τὴν ἀπομόνωσή του ἀπέναντι στὸν ἀττικὸ-κοινὸ στήμα, πὺς ἔδωκε τόσα σύνθετα (ἀνάστημα, ἀπόστημα, διάστημα, κατάστημα, παράστημα) στὸ ἴδιο συμπέρασμα μᾶς ὁδηγεῖ κι' ἡ τοπικὴ χρῆσις τοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη⁽⁷⁾.

1. Βλ. Collitz, Gr. Dialektinschr., 3069, 3073, στὰ νομίσματα ΣΑ ἢ ΣΑΛΥ (RE, 40, 1324): οἱ τύποι Σαλύμβρια, Σαλυβριανὸς μαρτυρημένοι (ὁ τελευταῖος πιθανότατα ὑποκρύπτει προφορὰ b: *Σαλυμπριανοί(Σαλυ(μ)βριανοί).

2. Βλ. Psaltes, ἔ.δ., 29.

3. Βλ. Script. orig. Const. I, 28, 4 (=Παραστάσεις σύντομοι χρονικαὶ 12).

4. Βλ. Script. orig. Const. I, 79, 8 (=Διήγησις Ἀγίας Σοφίας 4) ἤγαγον δὲ αὐτὸν ἐν τῷ στάματι τοῦ καθίσματος ἐν ᾧ ἐκαθέζετο ὁ βασιλεὺς ἐν τῷ Ἰπποδρομίῳ. Ἐπίσης II, 143, 15 (=Πάτρ. Κων/πόλεως I, 57).

5. Ὁ Psaltes, ἔ.δ., 286 ἀναφέρει τὶς λ. στάμα, θέμα (ἀνάθεμα, πρόθεμα), εἶρεμα (ἐφεύρεμα), καὶ λέει: ...finden wir keine anderen Nomina auf -μα mit kurzem Vokal statt des zu erwartenden langen.

6. Glotta, 22, 1934, 134-5. Κι' ἡ σημασία Punkt =τελεία, δηλ. σταμάτημα, πὺς ἀναφέρει ὁ Χατζιδάκης (αὐτ.) ἔχει τὴν ἴδια σημασίᾳ μὲ τὴ βυζαντινὴ, καὶ τὸ—κυριότερο—προέρχεται κι' αὐτὴ ἀπὸ μὴ ἄλλη δωρικὴ χώρα, τὴν Κρήτη. Ὅσο γιὰ τὸ στέμα, ἀμφιβάλλω πολὺ ὅτι δὲν εἶναι ἐξέλιξις τοῦ στήμα (προφορὰ η=e). Ὅπωςδήποτε μὴ μεταγενέστερη παραγωγὴ ἀπὸ τὸ ἔστεσα-στένω (=ἔστησα, στήνω) εἶναι δυνατὴ, ἀλλὰ κι' αὐτὴ προϋποθέτει προφορὰ η>ε γιὰ τὴν ἐξέλιξις τοῦ ἔστησα, ἔστεσα.

7. Ἡ λ. ὑπῆρξε παραγωγικὴ στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ: σταματίζω, σταματέω, σταματόω (βλ. Sophocles ἔ.λ. καὶ Ducange, ἔ.λ.): ἀπ' αὐτὰ διατηρήθηκε κι' ἔγινε κοινὸ στὰ νέα ἑλληνικὰ τὸ σταματῶ-ησα (παραγ. τὸ σταμάτημα). Εἶναι ἐνδιαφέρον ὁ σχηματισμὸς τῶν μεταρρηματικῶν βαφτιστικῶν ὀνομάτων ὁ Σταμάτης - ἡ Σταμάτα, πὺς χρησιμοποιήθηκαν ὡς μαγικὰ ὀνόματα (νὰ σταματήσῃ ἡ παραγωγὴ παιδιῶν ἢ ὁ θάνατός τους).

3. Λέξεις.

ἄμβων· ἡ λ. εἶναι δωρική, ὅπως δείχνει ἡ ἀποκοπὴ στὴν πρόθεσι ἀνά-
 κι' οἱ ἀρχαῖες μαρτυρίες. Ἀπὸ τὸν Ἑρωτιανὸ μαθαίνουμε ὅτι οἱ Ρόδιοι
 ἄμβωνας καλοῦσι τὰς ὀφρυώδεις τῶν ὀρῶν ἀναβάσεις (18, σ. 86 Nachm.)·
 ὅτι οἱ Κῶοι τοὺς τῶν κλιμάκων ἀναβαθμοὺς ἄμβωνας καλοῦσιν. Ἀπὸ τὸν
 Ἡσύχιον ὅμως ἔχουμε τὴν πληροφορίαν ὅτι τὴ λ. τὴ χρησιμοποίησε κι' ὁ Αἰ-
 σχύλος (ἄμβωνες· αἱ προσαναβάσεις τῶν ὀρῶν. Αἰσχύλος Κερκίῳνι καὶ Σι-
 σύφῳ). Ἡ χρησιμοποίησις τῆς λ. ἀπὸ τὸν Αἰσχύλον φαίνεται ὅτι ἔδωσε δι-
 καίωμα στοὺς γραμματικοὺς νὰ τὴν πολιτογραφήσουν καὶ ὡς ἀττική, ὅπως
 φαίνεται ἀπὸ τὴ συνέχεια τῶν πληροφοριῶν τοῦ Ἑρωτιανοῦ (μέμνηται τῆς
 λέξεως καὶ Αἰσχύλος καὶ Ἀριστοφάνης ὁ γραμματικὸς ἐν ταῖς ἀττικαῖς λέ-
 ξεσι) (1). Ἡ λ. σώθηκε σήμερα στὴ Ρόδον ὡς τοπωνύμιον (Ἑμπωνα ἢ, ὄνομα
 ἐνὸς χωριοῦ) καὶ ἐστὶν Κάρπαθος (Ἑμπωνας ὁ, βουνό) (2), καὶ εἶναι κοινὴ
 στὰ νέα Ἑλληνικὰ ὡς λατρευτικὸς ὄρος ποὺ δηλώνει τὸ εἰδικὸ ψηλὸ βῆμα
 τῆς ἐκκλησίας, ἀπὸ τὸ ὁποῖο γίνεται τὸ κήρυγμα ἢ διαβάζεται τὸ Εὐαγγέλιον.
 Ὡς λατρευτικὸς ὄρος φαίνεται πὺς ἀρχίζει νὰ καθιερῶνεται στοὺς ἐκκλησια-
 στικὸς κύκλους ἀπὸ τὸν 4. ἢ 5. αἰ. (Migne 67, 673 B καθεσθεὶς ἐπὶ τοῦ ἄμ-
 βωνος, ὅθεν εἰώθει καὶ πρότερον ὀμιλεῖν χάριν τοῦ ἐξακούεσθαι, αὐτ. 85,
 1316 D περὶ τοῦ μὴ δεῖν λαϊκοὺς ἀνιέναι ἐπὶ τῷ ἄμβωνι, κ.ά.) (3). Διάφορα
 κείμενα τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἀφήνουν τὴν ἐντύπωσιν πὺς ὁ ὄρος εἶναι λαϊκὸς
 καὶ προσπαθοῦν νὰ τὸν ἀποφύγουν (Migne 85, 613 A ὥφθην ἐπὶ τοῦ δει-
 κτηρίου· λέγεται δὲ οὕτως ὁ τόπος ἐν ᾧ ἐπιδείκνυνται οἱ λέγοντες, τοῦτό
 ἐστὶν ὁ ἄμβων, ἦτοι τὸ ἀκροατήριον). Αὐτὸ φαίνεται καθαρότερα στὸν Σιμο-
 κάτη (333, 21), ποὺ περιγράφοντας τὰ γεγονότα ποὺ ἔφεραν τὸν Φωκά στὸν
 θρόνον (602) λέει τὰ ἑξῆς: ὁ μὲν οὖν Θεόδωρος ἀφικόμενος ἐπὶ τὸ μέγα
 τέμενος τῆς πόλεως..., ἀνείς ἐπὶ τῶν βημάτων τῶν ὑψηλῶν (ἄμβωνα ταῦτα
 τὰ πλήθη ἀποκαλεῖ) τὸ τοῦ τυράννου πρόσταγμα τῷ λαῷ μεταδίδωσι (4).
 Ἐχουμε τὸ δικαίωμα ἐπομένως νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ λ. ξεκίνησε ἀπὸ τὸ Βυ-
 ζάντιον, ὅπου ἦταν διαλεκτικὴ-λαϊκὴ. Ἴσως εἴται μορεῖ νὰ ἐρμηνευθῇ κι' ἡ
 χρησιμοποίησίς της ἀπὸ τὸν Αἰσχύλον, ἀπὸ τὴ γειτονία δηλ. τῆς Ἐλευσίνας,
 τῆς πατρίδας του, πρὸς τὰ Μέγαρα, τὴ μητρόπολιν τοῦ Βυζαντίου. Μιὰ εὐκόλη
 λύσις γιὰ τὴν παρουσίαν τῆς λ. στὸ Βυζάντιον θὰ μπορούσε νὰ μᾶς δώσῃ ἡ

1. Ὁ Φρύνιχος (σοφ. προπ. στὴ λ. ἄμβωνες) λέγει ἀπλῶς πάντα τὰ ὑπερέ-
 χοντα καὶ ἀνεστηκότα.

2. Βλ. Τσοπανάκη, Γλῶτται, Ρόδος 1949, 25-26.— Τοπωνυμικὸ τοῦ
 Ἀταβύρου (περιοδ. Τὸ Βουνό 1947-48), 154.

3. Βλ. Sophocles, ἐ. λ. ἄμβων.

4. Στὴ μελέτη μου «Γλῶτται», 26 (βλ. προηγ. σημ. 2) ἀπὸ παραδρομὴ
 ἔγραψα ὅτι τὸ χωρίον τοῦ Σιμοκάττη ἀναφέρεται στὴ στάση τοῦ Νίκα.

ἀνεξακρίβωτη πληροφορία ὅτι στὴν ἀρχαία ἐποχὴ ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ καὶ Ρόδιοι ἔποικοι⁽¹⁾, αὐτὸ ὅμως δὲν δικαιολογεῖ τὴ γνώση τῆς ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο (στὴν περίπτωσιν αὐτὴ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὴ γνώρισε στὴ Σικελία).

σωκίς - σωκάριον. Μία λέξις ποὺ ἔζησε σὲ διαλεκτικὴ νάρκη στὴν ἀρχαία ἐποχὴ, γιὰ νὰ ζωντανέψῃ στὴν ὀψιμὴ ἀλεξανδρινή, νὰ γίνῃ κοινὴ στὴ βυζαντινὴ καὶ νὰ καταλήξῃ πάλι σὲ διαλεκτικὴ νάρκη, εἶναι ἡ *σωκίς* = *σκοινί*, μαρτυρημένη μόνο μιὰ φορὰ σ' ἐπιγραφὴ τῆς Αἰτωλίας⁽²⁾. Τὸ ὑποκορ. *σωκάριον*, *σκοινί*, μέτρο ἐπιφάνειας (κι' ὁ τύπος *σῶκος* = *θηλειά*, *lasso*), ὑπῆρξαν πολὺ κοινὲς στὴν προβυζαντινὴ καὶ βυζαντινὴ ἐποχὴ⁽³⁾. Ὁ Ὅμηρος χρησιμοποιοῖ ἓνα ἐπίθ. *σῶκος* μὲ ὄχι καὶ τόσο σαφῆ (γιὰ μᾶς) σημασία (ν 72), καθὼς καὶ τὸ κύρ. ὄν. *Σῶκος* (Λ 427, 428, 440, 450, 456)· ἓνα ρ. *σωκέω* χρησιμοποιεῖ ὁ Αἰσχύλος (Εὐμ. 36) κι' ὁ Σοφοκλῆς (Ἡλ. 119) μὲ τὴ σημασία, ἔχω ἱκανότητα, δύναμη, εἶμαι σὲ θέσις. Οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς γνωρίζουν καὶ τὸ ρ. *σωκεύω* ἢ *σωκίζω* = *ρίχνω* *θηλειά*⁽⁴⁾.

Τὰ γεγονότα πρέπει νὰ τὰ συνοψίσουμε ὥς ἑξῆς: α) ἡ λ. φαίνεται διαλεκτικὴ, μιὰ ποὺ δηλώνει ἓνα πρᾶγμα τόσο καθημερινῆς χρήσης καὶ δὲν ὑπάρχει στὴν ἀττικὴ διάλεκτο· β) εἶναι πολὺ ἀπίθανο νὰ ἦταν μονάχα γνωστὴ στὴ δωρικὴ διάλεκτο τῆς Αἰτωλίας· δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν νὰ ἦταν γνωστὴ καὶ στὸ Βυζάντιο ὥς διαλεκτικὴ· γ) ἀπὸ τὸ Βυζάντιο ἔγινε κοινὴ. Δὲν νομίζω πὼς θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι πιθανότερο τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ξεκίνησε ἡ λ. ἀπὸ τὴν Αἰτωλίαν καὶ νὰ μπῆκε στὴν Κοινὴ, ἂν καὶ δὲν μποροῦμε ἐκ τῶν προτέρων νὰ ἀποκλείουμε τίποτε, μιὰ ποὺ δὲν ἔχουμε μαρτυρίες.

Σήμερα ἡ λ. σώζεται σὲ μερικὰ ἰδιώματα: α) *σωκάριν* = μάλλινη ταινία χονδρὴ ὑφασμένη 4 μέτρων⁽⁵⁾, β) *σωκκαριάζω* σπάνιο πιά στὰ ροδιακὰ ἰδιώματα (ἀπὸ τύπο *σωκκάριν*, ὁ ὁποῖος ἔτσι δικαιώνει καὶ τὴ γραφὴ μὲ *κκ* ποὺ παραδίδουν οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς)⁽⁶⁾ = προσπαθῶ νὰ στριμώξω κάποιον γιὰ νὰ τὸν σκοτώσω, σκοτώνω.

1. Βλ. Script. orig. I, 9, 9 (= Ἡσυχίου, Πάτρια 20).

2. Κ. Ρωμαῖος, Ἀρχαιολ. Ἐφημ., 1, 1915, 280-1, ὅπου ἐρμηνεύονται μὲ τὴ συνηθισμένη προσοχὴ καὶ μεθοδικότητά τοῦ συγγραφέα τὰ σχετικὰ μὲ τὴς λ. *σωκίς* - *σωκάριον*, Περιέργως ἡ λ. *σωκίς* ἔμεινε ἀθησαύριστη στὴν 9. ἔκδοσιν τοῦ Λεξικοῦ Liddell· Scott· Jones.

3. Βλ. Ἡρώνα, Γεωμ. 4, 11 τὸ γὰρ *σωκάριον* τῆς σπορίμου γῆς δέκα ὀργυιάς ὀφείλει ἔχειν. Dölger, Finanzverwaltung des oströmischen Reiches, σ. 83. Βλ. καὶ Ducange, ἑ. λ. *σῶκος*, Sophocles, ἑ. λ. *σόκος* (ὑποθέτει ὅτι ἡ λ. seems to be of Oriental origin..., Psaltes, ἑ. λ., 122 γιὰ τὴς γραφὰς μὲ *ω* καὶ *ο*.

4. Psaltes, ἑ. λ.

5. Ἀρχέλαος Σαραντίδης, Συνασός, σ. 269. Ἀμαντος, Ἀθηνᾶ 28 (Λεξικογρ. Ἀρχ. σ. 85-91).

6. Psaltes, ἑ. λ., 126. Sophocles, ἑ. λ. *σόκος*.

4. Φωνητικὰ φαινόμενα.

α) εα>η>ε. Τὸ φωνητικὸ αὐτὸ φαινόμενο ἦταν συχνότατο στὶς δωρικὲς διαλέκτους καθὼς καὶ στὴ μεγαρικὴ βυζαντιακῇ⁽¹⁾· τὸ συναντοῦμε καὶ στὴν Κοινή, ὅπου πέρασε ἀπὸ τὶς δωρικὲς διαλέκτους ὡς δωρικὸ διαλεκτικὸ φαινόμενο⁽²⁾ καὶ σώθηκε ὡς σήμερα σὲ μερικὰ νεοελληνικὰ ἰδιώματα (μὲ ἀνοικτὴ προφορὰ η=ε)⁽³⁾.

Μερικὲς ἰσχνὲς πρὸς τὸ παρὸν ἐνδείξεις μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συναγάγουμε πὼς τὸ φαινόμενο ἦταν γνωστὸ καὶ στὸ Βυζάντιο καὶ ὅτι διατηρεῖται καὶ στὴν ἐποχὴ πού μᾶς ἀπασχολεῖ:

1) Ὑπαρξὴ τύπων μὲ ἀσυναίρετο εα: Ψαμαθέα, Ψευμαθέα, Ψεμαθέα⁽⁴⁾, μαλακταρέα⁽⁵⁾, ἅγιον Ἀκάκιον τὴν Καρέαν⁽⁶⁾, Διηγηστέας⁽⁷⁾ (πιθ. digest·έας), βαρέα (σφῦρα)⁽⁸⁾, Αἰγυσιέας (Πορφυρ. Π. βασ. τάξ. 628, 11 κ.ά.), Κανλέας⁽⁹⁾.

2) Ἡ ὑπαρξὴ τύπων ὅπως Ραγκαβὲς (<*Ραγκαβέας;), γραφὴ μαλακταρέ, τοῦ ὀνόματος μαλακταρέα, πού ἀναφέραμε προηγουμένως (app. crit. μαλακταρὶ an μαλακταρὲ fuerit in E incertum).

3) Τύποι ὅπως Λαρδὸς (Θεοφ. Σιμοκ. 332, 16 δν τὰ πλήθη Λαρδὸν κατωνόμαζον, 331, 7 τοῦ λεγομένου Λαρδύ), πού ἀποτελεῖ παρατσούκλι προφανῶς, πρέπει ν' ἀποτελοῦν τὴ συνηρημένη μορφή τῶν προηγούμενων (πβλ. Καρέας, διηγηστέας), δηλ. ὁ Λαρδέας (lardum)⁽¹⁰⁾. Ἡ δυσκολία στὴν περίπτωσι αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴ γραφὴ μὲ ν, ἀντὶ τοῦ η, πού θὰ περιμέναμε (ἴσως ἔτσι θὰ ἐρμηνευόταν καλύτερα ὁ τύπος Τσιμισκῆς <τσιμισκέας>), γιὰ εἶναι δύσκολο νὰ ἐξακριβώσουμε ποιά προφορὰ ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτὸ τὸ ν (πβλ. Ne-

1. Τσοπανάκη, Γλωτταί, 51-52.

2. Bechtel, Die griechischen Dialekte, II 173 κρής, βασιλῆ, ἱερῆ, aber auch γραμματέα, βασιλέα (ob aus der Koine?). Καψωμένος, Ἡ λ. φρέαρ εἰς τὴν μεταγενεστέραν καὶ νέαν ἐλληνικὴν (Λεξικογρ. Δελτ. Ἀκαδ. Ἀθ., 1, 1939) 53.

3. Thumb, ἔ.ά. 93 κ.έ., Καψωμένος, ἔ.ά., 53 κ.έ.

4. Καψωμένος, ἔ.ά., 51 κ.έ. Ἰκαρία, Δ. Κρήτη, Κύπρος Ἀντρέας, βαφές κλπ. (ἀπὸ -έας> -ῆς), ἐλαί, μηλέ, ζωνέ, καρβουνέ κλπ. (ἀπὸ -έα>ῆ).

5. Script. orig. II, 300, 6 κιστέρνα μαλακταρέα ἦν.

6. Script. orig. II, 253, 19) (=Πάτρια Κων/πόλεως II 116) app. crit. κάραν τὸν ἐν τῇ βασιλικῇ πόρτῃ E; τὸν Χαρέαν Lamb. e coniect.; an Καρέαν? Cf. Theoph. 79, 32 de Boor.

7. Scrip. orig. II, 233, 13 app. crit. διηγεστέας, διηγηστέας, διγιστέον, διγιστεύς, διγισταίος.

8. Πορφυρ., Π. βασ. τάξ. 671, 5 (Bonn.) Bl. Psaltes, ἔ.ά., 255, 267.

9. Psaltes, ἔ.ά., 255.

10. Γιὰ τὸ φαινόμενο εα>η βλ. περισσότερα στὴ μελέτη μου Eine dorische Dialektzone im Neugriechischen, BZ 48 (1955), σ. 60 κ.έ.

μέτορα <Num-, σεμφέλια <subs-, καμπιδήκτορα <campiductor, ου> ο: βόττιον, βρωμάλιον, ου>v: Δάνυβις, Δανυβίου, σπόρτυλον κλπ.)⁽¹⁾.

β) έα, έο, έου> ία, ίο, ίου.

Καὶ τὸ φαινόμενο αὐτὸ εἶχε σημαντικὴ διάδοση στὶς δωρικὲς διαλέκτους⁽²⁾, μολονότι τὸ χαρακτηρίζουμε συνήθως λακωνικὸ (ἀπορίομες, μογίομες κλπ.)· σήμερα σώζεται κυρίως στὰ ἰδιώματα ποὺ ἀντιστοιχοῦν μὲ πρώην δωρικὲς περιοχὲς (Ρόδο, Τσακωνιά, Μάνη, Κάτω Ἰταλία κλπ., ἐλία, γονία, γρία κλπ.). Τὸ φαινόμενο φαίνεται πὼς εἶναι γνωστὸ καὶ στὸ Βυζάντιο, ὅπως βλέπουμε ἀπὸ τύπους αἱ σολίαι (solea, Πορφυρ. π. βασ. τάξ. 554, 13), Αὐγουστίωνος (augusteum, Πορφυρ. έ.ά. 33, 17) καὶ ἀπὸ πολλὰ ἄλλα παραδείγματα χωρὶς τὸν τόνο στὸ ε>ι⁽³⁾.

* * *

Πρέπει νὰ ἀποκαταστήσουμε σιγὰ σιγὰ τὴν ἐπαφή μας μὲ τὸν ἀρχαῖο διαλεκτικὸ κόσμος καὶ νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἀντοχή του. Εἶναι βέβαια γοήτευτικὸ νὰ παρακολουθῇ κανεὶς τὰ φαινόμενα καὶ νὰ διαπιστώνῃ πόσο βαθιὰ πᾶν οἱ ρίζες τους μέσα στὴν ἄγνωστη γλωσσικὴ ζωὴ τῶν προγόνων, καὶ πόση ἀντοχὴ ἔχουν μαζὶ μὲ τὶς λέξεις, ποὺ πετυχαίνουν νὰ ριζώσουν—ἐκεῖ ποὺ τὰ νομίζεις ἐτοιμοθάνατα—καὶ νὰ προεκταθοῦν ὥς τὴν ἐποχὴ μας. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν ἀρχαιοδιφικὴ αὐτὴ γοητεία ὑπάρχει τὸ βασικὸ πρόβλημα, ἡ ἐρευνα τῆς ἀλήθειας κι' ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας.

1. Psaltes, έ.ά., 49 έξ.

2. Βλ. Tsopanakis, BZ 48, σ. 59 κ.έ.

3. Βλ. Psaltes, έ.ά., 17 έξ. Tsopanakis, έ.ά., σ. 59 κ.έ.